

**ДО ПИТАННЯ ПРО СТАНОВИЩЕ РОМІВ ЗАКАРПАТТЯ
В РОКИ УГОРСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

12 лютого 1939 р. на Закарпатті відбулися вибори до автономного сейму, перемогу на яких здобула єдина легально діюча в краї на той час політична партія – Українське Національне Об'єднання. 15 березня того року Сейм проголосив незалежну Карпатську Україну, ухвалив її конституцію, затвердив гімн і прапор держави, визнав українську мову державною та обрав Августина Волошина президентом країни. Однак того ж дня хортистська Угорщина за згоди Гітлера розпочала збройну акцію проти Карпатської України й упродовж кількох днів окупувала її.

Ці події не лише зумовили докорінну зміну суспільно-політичного життя закарпатців, а й поглибили політичний розкол Європи напередодні Другої світової війни. Суттєві зміни сталися в етнонаціональній сфері, що на багато років визначило перспективи розвитку чи занепаду життєдіяльності етнічних спільнот краю. Вони зумовлювалися як геополітикою ряду держав, які виношували відповідні плани щодо Закарпаття, політикою Угорщини, так і політичною думкою та практичною діяльністю місцевої еліти. Реальні ж процеси в життєдіяльності етнічних громад краю – українців/русинів, угорців, румунів, чехів, словаків, ромів, німців, євреїв – визначалися, з одного боку, адресною, тобто спрямованою на конкретну етнічну групу, політикою Будапешта, що мала на меті закріпити інкорпорацію окупованої території та мадяризацію місцевого населення, а з другого – живучістю їхніх національних традицій, прагненням зберігати і примножувати здобутки освітнього, культурного та духовного життя, станом національного самоусвідомлення або ж, кажучи узагальнено, рівнем їхньої етнополітичної мобільності.

Угорська окупація краю та особливо роки Другої світової війни принесли суттєві зміни і в життя ромської громади Закарпаття. За чисельністю вона була невелика. З огляду на брак даних про кількість ромів на період, що є предметом нашого розгляду, вимушені посилатися на переписи населення попередніх періодів. Зокрема, В. і С. Копчаки запровадили до науко-

вого обігу дані, за якими на Закарпатті станом на 1 січня 1921 р. проживало 604,6 тис. осіб. 62,0% з них становили русини/українці, 17,2% – угорці, 13,4% – євреї, 3,3% – чехи і словаки, 1,8% – німці, 2,3% – особи інших національностей. Серед цих «інших» роми становили лише 444 особи. За переписом населення 1930 р., як подають І. Мигович та М. Макара, чисельність ромів тут збільшилась до 1442 осіб¹. Однак, з огляду на спосіб життя ромів, є підстави припускати, що їхня кількість була дещо більшою. Та за будь-яких обставин «адресний» підхід офіційного Будапешта до етнічних громад краю спостерігаємо і на прикладі ромської меншини. Як в економічній, так і в духовній сферах життєдіяльності умови для прояву політичної мобільності тієї чи іншої етнічної групи повністю залежали від курсу влади. Повторимося, якщо для угорців вони були необмеженими, то українці були позбавлені будь-яких можливостей легальної роботи, а русинам/українцям нав'язувалась чужа для них теорія і практика утрорусинізму як політична технологія та механізм їхньої асиміляції. Інші етнічні групи Закарпаття, позбавлені можливостей навчати дітей рідною мовою, мати національну пресу та організаційні форми культурно-мистецького розвитку, були витіснені на маргінес суспільно-політичного життя.

З початком німецько-радянської війни та оголошенням стану війни між Угорщиною і Радянським Союзом хортисти почали дедалі більше запозичувати «досвід» гітлерівців у «розв'язанні» «єврейського та циганського питань». На жаль, доля ромської меншини краю в період угорської окупації та Другої світової війни залишається невивченою. І справа не лише у відсутності джерельної бази, а й в тому, що немає в країні ентузіастів-дослідників як серед науковців, так і серед активу ромських організацій. Більше того, проведена впродовж 2004–2006 рр. газетою «Романі Яг»² робота зі збирання й упорядкування спогадів людей, які пережили геноцид³, припинилася

¹ *Копчак В.П., Копчак С.И.* Население Закарпаття за 100 лет. – Львов, 1977. – С. 68; *Мигович І.І., Макара М.П.* Закарпатський соціум: етнологічний аспект. – Ужгород, 2000. – С. 4.

² Див., для прикладу: *Романі Яг.* – 2004. – № 14–19; 2005. – № 15; 2006. – № 9 та ін.

³ Ми свідомо вживаємо саме це поняття – «геноцид ромів», а не поширені в літературі «Голокост» чи «Пораймос», погоджуючись таким чином з аргументами Ніколая Бессонова на користь такого поняття. (Детальніше про це див.: *Бессонов Н.* Об использовании терминов «Пораймос» и «Холокост» в значении «геноцид цыган» // *Голокост і сучасність.* – 2007. – № 1 (2). – С. 71–82.

одночасно з припиненням видання згаданої газети. Тим часом ініційована згаданою газетою робота мала своїм наслідком публікацію чи не єдиної в Закарпатті науково-популярної книги про геноцид циган краю⁴. Заслугує на увагу вступ до книги, в якому розкрито антициганські теоретичні «розробки» та політико-правові акти цілого ряду європейських країн, насамперед Німеччини. У цьому вступі хіба що бракує, на наш погляд, посилання на «Закон про боротьбу з циганами, бродягами і дармоїдами», ухвалений у Баварії 16 липня 1926 р., поширений згодом на інші німецькі регіони⁵. Цей закон передбачав, зокрема, що «цигани і бродяги старші шістнадцяти років, які не здатні довести, що мають постійну роботу, можуть бути направлені відповідними поліцейськими органами у виправно-трудова табори строком до двох років з огляду громадської безпеки». У подальшому, особливо в період нацизму, боротьба з «циганською загрозою» набуває всеохоплюючого характеру. Ромів інтернують у спеціальні табори, проводять стерилізацію жінок і дівчат, здійснюють над ними медичні дослідження і, зрештою, знищують їх у концентраційних таборах.

В Угорщині, а отже, і на Закарпатті до крайнощів не дійшло. Водночас, виявлені архівні документи свідчать, що вже 1940 – 1941 рр. «циганське питання» актуалізується і тут. Зокрема, піджупан Ужанської жупи 20 вересня 1940 р. доповідав міністерству внутрішніх справ Угорщини, що місцевою владою вжито заходів щодо недопущення кочування ромів, однак повністю викоренити його не вдається⁶. 16 квітня 1941 р. це питання обговорювалося на спеціальній нараді в Ужгороді. Вирішено було звернутися до міністра внутрішніх справ з пропозицією заблокувати всіх ромів у спеціальних таборах і використовувати їх для спорудження річкових дамб, посадки лісу і заготівлі лісоматеріалів та на інших роботах. При цьому учасники наради посилалися на приклад м. Секешфехервар, де було покладено початок саме такому розв'язанню «циганського питання» в Угорщині⁷.

Такі пропозиції надходили і з інших міст Закарпаття. Наслідком їх стало перетворення багатьох ромських таборів у своєрідні гетто. За спогадами Я. Терпак (м. Свалява), Е. Наці (с. Тернівці Ужгородського району),

⁴ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Білий камінь з чорної катівні: Голокост ромів Закарпаття. – Ужгород: Вид-во О. Гаркуши, 2006. – 146 с.

⁵ Фрезер А. Цигани / Пер. з англ. – К., 2003. – С. 527.

⁶ Державний архів Закарпатської області (далі – ДАЗО), ф. 45, оп. 2, спр. 257, арк. 1.

⁷ Там само, арк. 6.

Ю. Бругоша (м. Ужгород) та інших безпосередніх очевидців і учасників подій того часу⁸, ромські табори оточували колючим дротом, виставляли охорону, вхід і вихід з табору-гетто без дозволу був заборонений. В умовах виснажливої фізичної праці, крайнього обмеження харчування та браку медичного догляду на ромів чекали або вивезення до Німеччини у концтабори, або повільна смерть. 1944 р., у зв'язку з розгортанням бойових дій безпосередньо в Карпатах, «зусиллями» органів місцевої влади на вимогу військового командування від 15 липня того року⁹ ізоляція ромів у таборах-гетто набуває всеохоплюючого характеру. Однак скільки ромів краю загинуло в таборах-гетто на Закарпатті, а скільки було вивезено на примусові роботи вглиб Угорщини та у концентраційні табори Німеччини, де вони були знищені, важко навіть уявити. Час для встановлення масштабів трагедії ромів втрачено. Залишається лише сподіватися, що ухвалена 8 жовтня 2004 р. постанова Верховної Ради України «Про відзначення Міжнародного дня голокосту [Так у тексті. – *М.П.*] ромів» (щороку 2 серпня, бо саме цього дня 1944 р. нацисти влаштували у таборі Аушвіц-Біркенау «циганську ніч» – знищили всіх поголовно ромів), приверне увагу громадськості, науковців та особливо державних чиновників усіх рівнів до цієї болючої проблеми. Адже роми Закарпаття, як і євреї та інші етнічні громади краю, відчули на собі весь жах угорсько-німецького окупаційного режиму.

З огляду на зазначене, вважаємо доцільними дві пропозиції практичного характеру. Перша пропозиція: за участю представників ромських організацій та усіх зацікавлених у цій справі осіб (учнів, студентів, викладачів вищих навчальних закладів, інтелігенції) активізувати збір свідчень про геноцид ромів у період угорської окупації Закарпаття та Другої світової війни, широко оприлюднюючи результати такої роботи. Друга пропозиція: у містах і селах Закарпаття, де в часи угорсько-німецької окупації були утворені табори-гетто для ромів, встановити відповідні пам'ятні знаки та меморіальні пам'ятки на честь замордованих у них ромів та систематично проводити у цих місцевостях скорботні заходи. Реалізація таких пропозицій, на наше переконання, сприятиме утвердженню етнічної та загальноукраїнської політичної ідентифікації ромів.

⁸ Адам А., Зейкан Ю., Навроцька Є. Зазн. праця. – С. 16, 32, 51 та ін.

⁹ ДАЗО, ф. 47, оп. 1, спр. 402, арк. 3–4.